

**МІЖНАРОДНИЙ ЗАХИСТ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ В УМОВАХ ЗБРОЙНИХ
КОНФЛІКТІВ ЯК НАПРЯМОК РОЗВИТКУ ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА****INTERNATIONAL PROTECTION OF CULTURAL VALUES
IN THE CONDITIONS OF ARMED CONFLICTS AS A DIRECTION
FOR THE DEVELOPMENT OF HUMANITARIAN LAW**

**Котляр О.І., к.ю.н.,
доцент кафедри міжнародного права**

Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»

Стаття присвячена висвітленню питання розвитку гуманітарного права в напрямку захисту культурних цінностей в умовах збройних конфліктів. Констатовано, що культурні цінності завжди страждали від війни, їх втрата чи пошкодження є неминучим супутником збройного конфлікту. Дослідження демонструє, що лише порівняно нещодавно позитивне право збагатилося нормами, які надають захист культурним цінностям під час збройних конфліктів. Так, із гуманізацією ведення війни людство здійснило спробу пом'якшити негативний вплив на культурні цінності, надавши їм більш високий рівень захисту під час збройного конфлікту, аніж запропонований правом захист для інших видів майна. Стало очевидним, що з одного боку, культурні цінності повинні захищатися в силу свого цивільного характеру, з іншого – як культурна та духовна спадщина народів. Автор звертає увагу, що першим міжнародним документом, який сформував правову систему захисту культурних цінностей у разі збройного конфлікту, стала Гаазька конвенція 1954 року та Протокол до неї. Його специфікою стало те, що він встановив цілий ряд зобов'язань для держави-окупанта у сфері захисту культурних цінностей. Пізніше норми щодо захисту культурних цінностей в умовах збройних конфліктів – як міжнародного, так і не міжнародного характеру, були включені до Додаткових протоколів до Женевських конвенцій 1977 року, наділяючи культурні цінності недоторканістю окремо від інших цивільних об'єктів. Другий протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1999 року розширив рамки захисту культурних цінностей, передбачені Гаазькою конвенцією 1954 року. Звернено увагу, що міжнародне право у даній сфері складають не лише міжнародні договори, а й норми звичаєвого міжнародного права. Зроблено висновок, що норми, що регулюють захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту, є частиною міжнародного гуманітарного права.

Ключові слова: міжнародне право, гуманітарне право, право збройних конфліктів, культурні цінності, культурна спадщина, збройні конфлікти, захист культурних цінностей.

The article is devoted to highlighting the issue of the development of humanitarian law in the direction of the protection of cultural values in the conditions of armed conflicts. It was established that cultural values have always suffered from war, their loss or damage is an inevitable companion of armed conflict. The study demonstrates that only relatively recently has positive law been enriched with norms that provide protection to cultural values during armed conflicts. Thus, with the humanization of warfare, humanity made an attempt to mitigate the negative impact on cultural values by providing them with a higher level of protection during armed conflict than the protection offered by law for other types of property. It became obvious that, on the one hand, cultural values should be protected due to their civil character, on the other hand, as the cultural and spiritual heritage of peoples. The author draws attention to the fact that the Hague Convention of 1954 and its Protocol became the first international document that formed a legal system for the protection of cultural values in the event of an armed conflict. Its specificity was that it established a number of obligations for the occupying state in the field of protection of cultural values. Later, norms for the protection of cultural values in armed conflicts – both international and non-international in nature – were included in the Additional Protocols to the Geneva Conventions of 1977, granting cultural values inviolability separately from other civilian objects. The Second Protocol to the Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict in 1999 expanded the framework for the protection of cultural property provided for in the 1954 Hague Convention. Attention is drawn to the fact that international law in this area consists not only of international treaties, but also of norms of customary international law. It was concluded that the norms governing the protection of cultural values in the event of an armed conflict are part of international humanitarian law.

Key words: international law, humanitarian law, law of armed conflicts, cultural values, cultural heritage, armed conflicts, protection of cultural values.

Як зазначається в Конституції ЮНЕСКО, війни починаються в свідомості людей, чим і пояснюється ідея необхідності створення захисту миру в свідомості людей [1]. Однак, на жаль, воєнні конфлікти не відійшли у минуле, війни продовжують залишатися супутником сучасного життя. На рахунок збройних конфліктів мільйони людських життів, зламаних доль. Культурні цінності також завжди страждали від війни, така їх участь є неминучим наслідком збройного конфлікту: якщо рухомі культурні цінності розглядалися як військові трофеї і могли зарховуватися в якості відшкодування збитків, то нерухомі культурні цінності зазнавали пошкоджень чи навіть повністю знищувалися, хоча певний рівень поваги до культурних цінностей був звичайним явищем для багатьох культур з ранніх етапів людської історії. Важко посперечатися з тим, що людське життя набагато важливіше за матеріальні цінності. Проте деяким з них, які складають частину культурної спадщини, також потрібен захист, адже культурна спадщина – це важливий пласт колективної пам'яті людства, який включає найбільші здобутки. Сучасне суспільство цінує, вивчає та продовжує збагачувати культуру, щоб розуміти сьогодення та створювати майбутнє.

Якщо культурна спадщина знищується, страждає і людське життя. Збройна агресія Російської Федерації проти України лише підтверджує актуальність проблеми захисту культурних цінностей під час воєнних дій.

Значимим, що становлення правової основи захисту культурних цінностей в умовах збройних конфліктів відбувалося протягом тривалого часу. В античні часи захоплення предметів культури як трофеїв вважалося цілком звичною практикою, але руйнування пам'яток культури, як правило, не було метою сторони-переможця. Такі правила, які зазвичай мали релігійний характер, дотримувалися народами, які належали до однієї і тієї ж культури і поклонялися одним і тим же богам. Можна уявити, що ж відбувалося, коли воювали народи, приналежні до різних культур: такими правилами звичай нехтували. Нерідко в релігійних війнах, в яких знищення предметів культури, що не відповідають релігійним поняттям та канонам супротивника, охоплювалося умислом сторони-конфлікту.

У роки Другої світової війни фашисти умисно знищували національну культуру, руйнували об'єкти культури, перетворювали на руїни міста. Внаслідок нападу

нацистської Німеччини та послідовної свідомої політики не лише пограбування, а й знищення культури націй, для людства безповоротно втрачено важливі пам'ятки культурної спадщини.

Однак із гуманізацією ведення війни людство здійснило спробу пом'якшити такий вплив на культурні цінності, надавши їм більш високий рівень захисту під час збройного конфлікту, у порівнянні з іншими видами майна. Стало очевидним, що з одного боку, культурні цінності повинні захищатися в силу свого цивільного характеру, з іншого – як культурна та духовна спадщина народів. Таким чином, культурні цінності повинні підлягати подвійній правовій охороні – з одного боку, як цивільне майно, із поширенням на них усіх положень, що стосуються захисту цивільного майна чи об'єктів, з іншого боку – вони підлягають особливому захисту відповідно до положень захисту культурних цінностей у разі збройного конфлікту. При цьому такі два види захисту не конкурують між собою, а навпаки, доповнюють один одного.

Реакція цивілізації на масштабну руйнацію культури під час війни вилилася в спільну роботу зі створення нормативних основ міжнародного гуманітарного права, спрямованих, серед іншого, на запобігання або принаймні пом'якшення втрат спадщини внаслідок військових дій.

Протягом дев'ятнадцятого та двадцятого століть міжнародне співтовариство здійснило низку різних спроб розробити правові запобіжники втрат культурних цінностей під час збройних конфліктів, і міжнародне право, зокрема, розвивалося у цьому напрямі. В даний час існує широка система міжнародно-правових норм для захисту культурних цінностей під час збройного конфлікту.

Вважається, що першою спробою кодифікувати закони війни став так званий Кодекс Лібера 1863 року, який був реакцією на наслідки громадянської війни в США. Незважаючи на те, що сфера дії документа вичерпувалася збройними силами США, він був досить сучасним. Між іншим, в Кодексі містилися і норми щодо охорони культурних цінностей [2, с. 4].

Натомість першим міжнародним актом, присвяченим охороні культурних цінностей, єдиним договірним документом у цій сфері, прийнятим до Другої світової, став Договір про охорону художніх та наукових установ та історичних пам'ятників, підписаний 1935 року, більш відомий як Вашингтонський договір, або ж за ім'ям його ініціатора – як Пакт Реріха [3]. Високі гуманістичні ідеї Пакту Реріха, а також осуд ним війни як явища відповідали пацифістським настроям епохи. До того ж, це був перший документ, який ставив за мету захистити культурну спадщину під час війни. Пізніше, у 1954 році Пакт Реріха був покладений в основу Гаазької конвенції.

Для справедливості слід зазначити, що цей Пакт, однак, так і не отримав всебічного застосування. Дійсно, хоча договір і був міжнародним, проте його учасниками були виключно США та країни Латинської Америки – тобто обмежувалися одним континентом. Головне, на наше переконання, значення договору полягало в тому, що він активізував подальший суспільний рух в його підтримку, який набув всесвітнього масштабу, підняв на порядок денний важливе питання, пов'язане з захистом культурних цінностей.

На жаль, існуючі на той час норми не врятували від знищення багато культурних цінностей під час світових воєн, тож щоб запобігти повторенню непоправним втрачаним, держави визнали за необхідне прийняти особливі документи щодо захисту культурних цінностей під час збройних конфліктів.

Так, першим міжнародним документом, який сформував правову систему захисту культурних цінностей у разі збройного конфлікту, стала Гаазька конвенція 1954 року [4]. Дану конвенцію також було доповнено Протоколом, підписаним одночасно з самою конвенцією.

Документ забезпечує комплексну систему захисту, спеціально орієнтовану і на ті випадки, що пов'язані з окупацією території однієї держави іншою, що досягається за рахунок введення ряду зобов'язань для держави-окупанта (зокрема, щодо забезпечення безпеки об'єктів культурної спадщини та заборони на їх вивезення).

Гаазьку конвенцію 1954 року справедливо можна назвати сфокусованою правовою основою, розробленою на реальному військовому досвіді після Другої світової війни, яка визначає заходи для збройних сил із захисту культурної спадщини під час збройних конфліктів та межі військової необхідності. Конвенція отримала таке широке визнання, що її положення в даний час розглядаються як звичаєве міжнародне право.

Наступні міжнародно-правові документи продовжували розвивати та розширювати принципи, закладені в Гаазькій конвенції, та вдосконалювати створену цією угодою систему захисту культурних цінностей.

1972 року під егідою ЮНЕСКО прийнято Конвенцію про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини, яка стала результатом нового погляду на культурні цінності в епоху відновлення міжнародного культурного співробітництва [5]. З огляду на тему нашого дослідження, варто вказати, що у той час наукова спільнота, що професійно займалася питаннями культурної спадщини, приділяла відверто мало уваги аспектам захисту культурних цінностей під час збройних конфліктів, і, як результат, сама Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини практично не торкається цієї теми. У період «холодної війни» на тлі перегонів ядерних озброєнь двох наддержав питання про знищення культурних цінностей в результаті збройних конфліктів практично зникло з військового, юридичного та політичного порядку денного.

Тим не менше, через двадцять років після підписання Гаазької конвенції та Протоколу до неї було прийнято рішення включити до тексту Додаткових протоколів до Женевських конвенцій 1977 року положення, що пов'язані із захистом культурних цінностей у періоди міжнародних і локальних збройних конфліктів. Додатковим протоколом до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року встановлено заборону здійснювати будь-які ворожі акти, спрямовані проти історичних пам'яток, творів мистецтва або місць відправлення культів, які є культурною або духовною спадщиною народів; використовувати такі об'єкти для підтримки воєнних зусиль; робити такі об'єкти об'єктами репресалій [6]. Що ж стосується Додаткового протоколу II, сфера якого обмежена збройними конфліктами неміжнародного характеру, то його положення також забороняють чинити аналогічні дії [7].

Як бачимо, положення міжнародних документів забезпечують захист культурної спадщини, наділяючи культурні цінності недоторканістю окремо від інших цивільних об'єктів. У відповідних статтях кожного протоколу коротко та чітко зазначено основні заборони: заборона учасникам конфлікту перетворювати об'єкти культурної спадщини на військові цілі та заборону вчиняти проти них будь-які ворожидії. За загальним визнанням, ці положення відображають звичаєве право і, таким чином, є обов'язковими для всіх сторін, що воюють, незалежно від того, чи пов'язані останні Додатковими протоколами. Останнє порушення, згідно з Додатковим протоколом I, може розглядатися як військовий злочин. Так, Статут Міжнародного кримінального суду, ухвалений у Римі 17 липня 1998 року, кваліфікує як військовий злочин: «... навмисне завдання ударів по будівлях, призначених для цілей релігії, освіти, мистецтва, науки чи благодійності, історичним пам'ятникам (...) за умови, що вони не є військовими цілями».

Натомість Другий протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1999 року розширює рамки захисту культурних цінностей, передбачені Гаазькою конвенцією [8]. Навідміну від конвенції, до цього документа не додаються окремі правила, що регламентують застосування його положень. Другий протокол, зокрема, пояснює поняття забезпечення безпеки та поваги до культурних цінностей. Документ окреслює захисні заходи у разі атаки та при ліквідації її наслідків; створює систему посиленого захисту цінностей культури, що становлять особливу важливість для людства; передбачає індивідуальну кримінальну відповідальність та засновує нові організації, які відстежують та контролюють застосування норм, пов'язаних із захистом культурної спадщини.

Міжнародне гуманітарне право складають не лише міжнародні конвенції, а й норми звичаєвого міжнародного права. На XXVII сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО було оголошено, що фундаментальні принципи захисту та збереження культурної спадщини у ситуації збройного конфлікту можуть розглядатися як частина звичаєвого міжнародного права.

Дійсно, міжнародні норми звичаєвого міжнародного права формуються практикою і набувають потім обов'язкового статусу. У рамках міжнародного права розроблено окремі універсальні положення, що стосуються захисту культурних цінностей, які зводяться до таких положень:

- кожен учасник конфлікту має поважати цінності культури;

- використання особливо важливих об'єктів культурної спадщини з метою, досягнення яких, швидше за все, призведе до їх ушкодження та руйнування, заборонено (за винятком випадків, коли вона обумовлена крайньою військовою необхідністю);

- кожен учасник конфлікту має захищати культурні цінності;

- держава, що окупує, повинна запобігти незаконному вивезенню культурних цінностей з окупованої території, а також повернути незаконно вивезені цінності компетентним органам, що представляють окуповану територію [9, с. 127-138].

Таким чином, норми, що регулюють захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту, є частиною міжнародного гуманітарного права. Дослідження демонструє, що лише порівняно нещодавно позитивне право збагатилося нормами, які надають захист культурним цінностям під час збройних конфліктів. Якщо спочатку культурні цінності взагалі не захищалися, потім на них поширювався загальний режим захисту, застосований до цивільного майна, то ще пізніше стало зрозуміло, що такий загальний захист не завжди буває достатнім, щоб забезпечити культурні цінності, що є частиною спадщини окремих народів і всього людства, від втрат. З огляду на особливу природу культурних цінностей, а також їх значення для людства, вони підпадають під особливий захист міжнародного права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція ЮНЕСКО (Статут Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури): Міжнародний документ від 16.11.1945. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_014#Text (дата звернення – 23.06.2023).
2. Techera Erika. Protection of Cultural Heritage in Times of Armed Conflict: The International Legal Framework Revisited. *MqJICEL*. 2007 Vol 4. P. 1-19.
3. Договір про захист художніх і наукових закладів та історичних пам'яток (Пакт Реріха): Міжнародний документ від 15.04.1935. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_191#Text (дата звернення – 23.06.2023).
4. Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту: Міжнародний документ від 14.05.1954. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/mu54k01u?an=2&ed=1954_05_14 (дата звернення – 23.06.2023).
5. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини від 16.11.1972. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text (дата звернення – 23.06.2023).
6. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення – 23.06.2023).
7. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text (дата звернення – 23.06.2023).
8. Другий Протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року: Міжнародний документ від 26.03.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#Text (дата звернення – 23.06.2023).
9. Henckaerts J.-M., Doswald-Beck L. Customary international humanitarian law. Vol. 1: rules. ICR Cand Cambridge University Press. 2005. 689 p.